

П.С.Сыдық* , К.Қ.Садирова

К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: sydykperizat@gmail.com, kulzat.sadirova@mail.ru)

Тілдік рефлексияның дискурс және мәтінмен арақатынасы

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдік рефлексияның дискурс пен және мәтінмен арақатынасы, рефлексия үдерісінің мәтінде көрінісі, лингвистикада алатын орны жайлы мәселелер қарастырылды. Тіл біліміндегі жаңа парадигма когнитивтіліктің туындауымен тілдік рефлексия ұғымын, оның пәнаралық сипатын, тілдік бірліктерді менталды аспекті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығы арта түсті.

Дискурс ғаламды бейнелеудің, ұғынудың тәсілі ретінде сөз бен ойдың бірлігін айқындаса, мәтін когнитивтік әрекеттің нәтижесі ретінде тілдік кодпен берілетін дискурс бірлігі болып табылады. Мақалада дискурс пен мәтінді қатар қарастыра отырып, өзара ерекшеліктеріне тоқталып, мәтіндегі ақпаратты қабылдауда оқырманның санасындағы реакцияны, оған стимул болған тілдік бірліктерді талдауда рефлексия үдерісіне ұласатыны анықталып, тілдік рефлексия ұғымымен ұштастыра отырып зерттеледі. Осыған орай, тілдік код және когнитивтік код терминдеріне анықтамалар беріліп, мысалмен нақтыланады.

Ғылыми жұмыста мәтін мен дискурстың тілдік рефлексиямен арақатынасын анықтауда Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» туындысынан үзінділер алынып, талдаумен ұсынылды. Мақалада анализ, синтез, сипаттау және модельдеу әдістері қолданылды, дискурстың когнитивтік табиғатын пәнаралық ғылым саласы аясында қарастыруда ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Түйін сөздер: дискурс, тілдік код, когнитивтік код, мәтін, тілдік рефлексия, көркем дискурс, рефлексив.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-119-129>

Түсті: 12.10.2023; Жөнделді: 10.11.2023; Мақұлданды: 19.01.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде дискурс түсінігі әр түрлі бағыттағы зерттеулерде көпәспектiлi мәнге ие. Антропоэектілік парадигмамен бірге тілдік қолданысқа енген бұл ұғымға сан түрлі анықтамалардың берілуі, оны зерттеу тәсілдерінің де біржақты болмауы бұл мәселенің өзекті екендігін аңғартады. Л.М. Макаровтың пайымдауы бойынша, тіл білімінде антропоэектілік бағыттың қалыптасуы гуманитарлық ғылымдағы дискурстық төңкеріс деп аталады (Макаров, 2003). Ғалым Б. Момынова: «Антропоэектілік парадигма бұрыннан белгілі, танымал классикалық әдістемелік зерттеулер сияқты таным объектісін зерттегеннен гөрі, таным субъектісіне, яғни адамға бет бұрды. Өйткені, адам – тұлға, жай ғана ізгілік пен қайшылықтардың жиынтық образы емес, ұлттық және әлеуметтік белгілерді бойына жинақтаушы тұлға. Сондықтан да этнолингвистика, этнопсихология, этнопедагогика, психолінгвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика – бәрі

адам санасы мен танымын, оның терең қатпарларын, таным мен сананың, адам ұғым-түсінігінің, ойы мен ойлауының тіл арқылы жарыққа шыққан нәтижелерін зерттейді», - деп көрсетеді (Момынова, 2009). Демек, дискурстық лингвистиканың антропоэекті лингвистикамен ұштасуының негізінде адам санасы мен танымы, дүниеге көзқарасы, оның әлемі сөз арқылы туыңдыларда немесе шығармаларда сөз арқылы біртұтас қарастырылып, көрініс табатындығы жатыр.

Материал және әдістер. Тілдік рефлексияның дискурспен, мәтінмен арақатынасын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасынан үзінділер алынды. Мақала жазу барысында ғалымдардың дискурс, мәтін және рефлексия ұғымдарына берген анықтамалары негізге алынып, көркем мәтінді дискурстық тұрғыдан талдау, контекстік талдау және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу. «Дискурс» терминін алғаш қолданған француз ғалымы Э. Бенвенист: «Сөйлеуші тарапынан айтылатын сөз (речь)» ретінде сипаттады (Бенвенист, 1974). Т. Ван Дейктің зерттеуіне сәйкес: «Дискурс, өзінің кең мағынасында, тілдік форманың – мағына мен іс-әрекеттің күрделі бірлігі, ол өз кезегінде коммуникативтік акт тұрғысынан жан-жақты сипаттала алар еді», - көрсетеді (Ван Дейк, 1989). Бұл тұрғыда «Орыс тілінің стилистикалық энциклопедиялық сөздігінде» дискурсқа мынадай анықтама беріледі: «Белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтінде не ауызша сөйлеу тілінде орнығып отыратын коммуникативтік оқиға» (Кожина, 2003). Т.А. ван Дейк «Мәтіннен басқа да экстралингвистикалық факторлардан (әлем туралы білім, ой-пікір, тұжырымдамалар, адресат мақсатынан) тұратын күрделі коммуникативтік құбылыс», - деп саралайды (Ван Дейк, 1988). В.И.Карасик түсінігінде дискурс – экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психолінгвистикалық және басқа да факторлардың жиынтығынан тұратын байланыстағы мәтін; арнайы әлеуметтік іс-әрекетке бағытталған; адамдардың арақатынасындағы және олардың санасындағы (когнитивтік үдерістегі) компонент; өмірге ендірілген сөз (Карасик, 2004). Бұл ретте, Ж.И. Исмаилова «мәтін» ұғымын қарастырмай «дискурсты» зерттеудің мүмкін еместігін айтады: «Дискурстың заманауи анықтамалардың барлығы дерлік мәтінді салыстыруға негізделген: мәтін – жүйе бірлігі, дискурс – сөз құбылысы; мәтін – өнім, дискурс – үдеріс; мәтін – виртуалды абстрактілі болмыс, дискурс – осы болмыстың іске асуы және т.б.» (Исмаилова, 2006). Жоғарыдағы ғалымдардың берген анықтамаларынан көргеніміздей, дискурс пен мәтінді қатар қарастыру немесе олардың өзіндік ерекшеліктерін ашып, зерттеулер жүргізудің маңызды екендігін байқаймыз. Бұл сұрақ төңірегіндегі ғалымдардың пікірі де сан алуан. Х.С. Мухамадиевтың сипаттауынша, дискурс – диалог түріндегі, мәтін – монолог түріндегі тілдік әрекет. Дискурс – тілдік әрекеттің дыбысталу формасы, мәтін – тілдік әрекеттің графикалық формасы; дискурс – белгілі бір жағдайдағы вербалды және бейвербалды құралдардың қатысымымен жүзеге асатын дайындықсыз сөйлеу, ал мәтін – арнайы өңделіп, белгілі бір мақсатқа бағытталған тілдік әрекет, бұл жерде жағдаят категориясы қарастырылмайды; дискурста коммуникацияға қатысушылардың арасында міндетті түрде байланыс орнауы шарт, мәтінде жеке қатысымдық байланыс болмайды; дискурс - кеңістік пен уақыт бірлігінің шеңберіндегі тілдік әрекеттің орнауы мен оның санада қабылдануы, мәтін тілдік әрекеттің әртүрлі уақыт аралығында уақытша (временные условие) орналасуы мен жадта қабылдануы; дискурс – қатысымның (әңгіме немесе пікірталас кезінде) жалпылама не жекелеген мақсатына сай сөйлеуші мен тыңдаушы рөлдерінің ауысып – алмасып отыруы, мәтінде тілдік әрекет иесі, яғни автордың жалғыздығы, коммуникативтік жағдаяттың толық жүзеге аспауы көрінеді (Мухамадиев, 2004). Ғалымның берген анықтамасына сүйенсек, дискурс пен мәтін арақатынасы дискурстың динамикалық, ал мәтіннің статикалық қалпында болатынынан байқалады. Бұл дегеніміз, дискурстық қарым-қатынас кезінде адресант пен адресат, сөйлеуші мен тыңдаушы өзара қарым-қатынасқа түсіп, коммуникативтік жағдаятта бір-бірімен ақпарат алмасу болады, ал мәтінде керісінше оқырман жанды қатынасқа түсіп талдау жасай алмағандықтан, тек автордың логикалық ой тізбегін өзінше саралау

мүмкіндігіне ие. Яғни, дискурс коммуникация құрудағы форма ретінде көрінсе, мәтін осы дискурстың бірлігі (мәтін дискурста жанданады) болып саналады.

Талқылау және нәтижелер. Дискурсты коммуникация тұрғысынан қарастыруда код мәселесіне назар аударған жөн. Мәтіндегі тілдік таңбаларды кодтар жүйесі ретінде қарастырсақ, автор өзінің айтпақ болған ойын тілдік бірліктер арқылы кодқа салса, оқырман бұл туындыны өз санасынан өткізіп түйсінуі үшін сол кодты аша алатындай білімі (танып-білу қоры) болуы тиіс. Автор мен оқырман екеуі де бір тілдің субъектісі болса, тілдік нормалар екеуіне де ортақ болып табылады. Алайда, мәтін түзуші тілдік бірліктерді өз мақсатына қарай таңдап алатынын ескерсек, сол тілдік таңбаларда салынған мәдени немесе когнитивті кодты ашу қабылдаушының санасында шиеленіс тудыруы мүмкін. Мысалы, автор өз туындысында қашықтық өлшемді білдіру мақсатында *қозы көш жер* деген тілдік кодты пайдаланды. Оқырман бұл этнографиялық атау жайында тілдік білімі болмағандықтан оның мазмұнын ұқпауы ықтимал. Бұл түсінбеушілік оқырманның санасында халықтық атауға қатысты дәстүрлі білімнің жоқтығымен айқындалады. Яғни, қарым-қатынасқа түсушілер бір ұлттың тілдік жүйесінде болуымен қатар, сол ұлттың кодтық жүйесін де білуі қажет. Сонда ғана коммуниканттардың арасында ақпарат дұрыс қабылданып, коммуникация өрбиді. Бұл сөзімізге профессор Б.Қалиұлының мына пікірі дәлел бола алады: «Тілдік қарым қатынас болуы үшін кемінде үш нәрсенің болуы шарт. Олардың біріншісі – ұлттық тіл, яғни таңба. Екіншісі сол тілді (таңбаны) қолданушы (адресант), үшіншісі оны түсініп қабылдаушы (адресат). Осы үшеуі бірлікте болса ғана тіл өзіне тән коммуникативтік қызметін толық атқарады. (Қалиұлы, 2011).

Ал, керісінше басқа оқырманның санасында бұл атау жайында ақпарат болса, ол өткен замандағы ақиқат дүниеден хабар береді, қабылдаушы оны өзіндегі біліммен сәйкестендіреді, яғни реакцияға ұшырайды, осылайша автор мен оқырман арасында диалог басталады. Бұл ойымызды ғалым Н.Уәлидің мына пікірімен толықтырамыз: «Мәтіндегі әлгіндей тілдік таңбалар индивид санасындағы ақиқат дүние туралы «тыныш» күйдегі білімді «оята» бастайды. Тілдік таңба стимул болса, оқырман санасындағы білімнің мән алуы (актуалдануы) – реакция. Бұл жайт мәтін арқылы «оқырман тілдік тұлға» мен «суреткер тілдік тұлға» арасында диалогтің басталғанын байқатады. Екі бірдей код – тілдік код пен когнитивтік код, – ашылғанда ғана сөз субъектілерінің (адресант пен адресат) арасында диалог болады» (Уәли, 2007). Е. Кубрякова анықтамасына сәйкес: «Мәтін – айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады» (Кубрякова, 2002).

Ғалымдардың пікірін басшылыққа ала отырып, жоғарыда келтірген мысал бойынша екі оқырманның арасындағы айырмашылықты *тіл тұтынушысы* және *тілдік тұлға* болуымен байланыстырамыз. Этномәдени кодпен берілген тілдік таңбаны (*қозы көш жер*) түсіне алмаған оқырман тек тіл тұтынушысы болып қала берді (ұлттың танымы сақталған «мәдени кодты» аша алмауы, аталған ұғымға қатысты ақпараттар легі жоқ). Ал, екінші оқырман тілдік мәдени құзыреті қалыптасқан тілдік тұлға (ұлттың кодтық жүйесін меңгерген, атау жайында білімі бар). Бұл жағдайды дискурсты арнайы зерттеуші ғалым К. Садирова былайша түсіндіреді: «Бұл тұста тіл тұтынушысы мен тілдік тұлғаның айырмашылығы бірінің тек лингвистикалық құзыреттілікке (тіл тұтынушысының) ие болуы, бірінің лингвистикалық құзыреттілікке қоса, өзі тұтынатын тіліндегі мәдени семантиканы, мәнділікті жете меңгеруі (тілдік тұлғаның)» (Садирова, 2019).

Тіл тұтынушысының тілдік мәдени құзыреті дискурстық тәжірибеде қалыптасады десек, ғалым К. Садирова дискурсты: «мәтін қалыптастыратын коммуникативтік ортада өткен қарым-қатынасқа сай когнитивтік үдеріс» ретінде сипаттайды (Садирова, 2019). Профессор Э.Д. Сулейменова дискурстың когнитивтік табиғаты жөнінде «тілдің мазмұндық жағының кез-келген интерпретациясы тіл, ойлау және шындық болмыс арақатынасы мәселелерімен тікелей байланысты болады. Тілдік және когнитивтік ұғымдарды талдаудың ерекше әдістемелік мәні мен оған деген аса қызығушылық бұл жағдаятты негіздейді» деп

түсіндіреді (Сулейменова, 2007). Ендеше, дискурсты когнитивті тұрғыдан қарастыруда коммуниканттардың жеке тұлғалық, ментальдық әлемін де зерделей аламыз. Яғни, адамның өмірлік тәжірибесінің негізінде этномәдени бірліктер санада сақталады, және белгілі бір түсінік қалыптастырып, ол білім қоры әлеуметтік психологиялық жағдаяттарда көрініс береді. Бұл ретте, дискурстың когнитивтік қырын пәнаралық ғылым саласы аясында зерттеудің маңыздылығы білінеді. Зерттеуші Т.А.ван Дейк пен В.Кинч (Ван Дейк, Кинч, 1988) құрған пәнаралық модельді кесте (1-кесте) түрінде ұсынуды жөн көрдік:

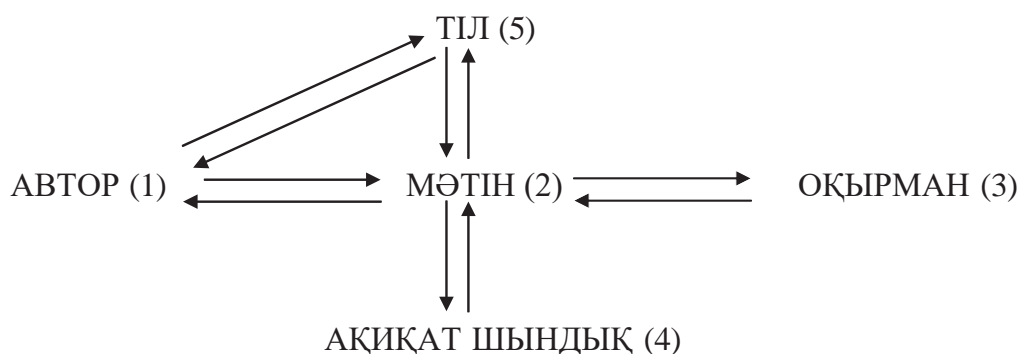
1-кесте. Пәнаралық модель компоненттері

Когнитивтік	Контекстуальдық
Модельдің пресуппозициялы негізі (когнитивті, ішкі ақпаратты пайдалану)	Мәтінді өңдеу моделінің прагматикалық негізі (мәтіннің мәнін түсінудің әлеуметтік мәнмәтінде көрінуі)
Модельдің стратегиялық негізі (ментальды түсініктердің тиімді құрастырылуы)	Тыңдаушы мен сөйлеуші әрекетіндегі интерактивті үрдіс

Кесте бойынша коммуниканттардың жекелеген танымдық аясының қиылысу немесе түйісу нүктесі коммуникативтік жағдаяттың когнитивті аспектісі болып саналады. Мұнда коммуникант санадағы ішкі ақпаратты пайдалану арқылы ментальды түсінігін құрастырып, өзінше қорытады. Осылайша, модельдің стратегиялық негізі осы түсініктерді дұрыс қалыптастыруды мақсат етеді. Қабылданған мәтінді өңдеуде тыңдаушы мен сөйлеушінің өзара әрекеттері әлеуметтік мәнмәтін ретінде қалыптаса отырып, прагматикалық негізді құрайды. Осылайша, индивидтің санасы мен әрекетіне байланысты тілдің қолданылуы немесе жұмсалуды прагматика ұғымымен ұштасады. Тілді зерттеуші ғалымдарының сана, ой, ментальды кеңістік, менталитет сынды ұғымдарды пәнаралық сипатта зерттеу объектісіне айналдыруы коммуникацияға қатысушылардың тілдік қабілетін толыққанды зерттеуге мүмкіндік береді.

Когнитивтік аспектісі тұрғысынан пресуппозиция мен мәнмәтін коммуникацияның астырт та терең компоненттеріне (глубинные компоненты) жатады. Олар сөйлесім арқылы коммуникативтік жағдаяттың ерекшелігін (специфика) айқындайды (Иссерс, 2006). К.А. Долининнің көрсетуінше, коммуникативтік жағдаяттың параметрлерін (адресат, адресант, код, хабарлама, байланыс каналы, белгілі бір жағдайлар) есепке ала отыра, кез келген мәтін «элементтер тізбегінен тұратын ұымдасқан мағыналық тұтастық; автормен (адресантпен) оқырманға (адресатқа) бағытталған хабарлама» болып табылады (Долинин, 1988).

Коммуникативтік жағдаят дискурстың өзегі болып саналса, М.Фуко дискурсты авторлық ұстаныммен байланыста қарастырады. Автор мен оқырман арасындағы коммуникация әлеуметтік, психологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде көрінеді. Автор туындысы, соның ішінде көркем мәтін ең алдымен адам танымына бағытталады, оқиғалар және шешімдер көркем сөздермен жеткізіледі. Көркем туындының ерекшелігі шынайы өмірдегі автордың тілдік бірліктердің көмегімен ішкі сезімдерін, сырын дискурстық жүйеде қалыптастыруы. Адресант тілдік тұлға ретінде өз санасындағы танымын қабылдаушы санасында қайта түзеді. Осылайша, көркем шығарма автор – мәтін – оқырман қатынасында алып зерттелсе, зерттеуші Қ.К.Кенжеқанова (2015) «Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша)» атты диссертациялық жұмысында ғалым Ғ.Әнестің мәтіннің тіл жүйесіндегі байланысын Л.В.Бабенко сызбасына сәйкес сипаттағанын көрсетеді:

1-сызба. Мәтіннің тіл жүйесіндегі байланысы

Сызбада мәтіннің тіл жүйесіндегі өзара байланыстылығы автордың ақиқат шындықты бейнелеп құрастырған шығармасының адресатқа жетіп, оның санасына әсер ету (реакция) арқылы оқырман автордың ойын түсініп, оның шығармашылық әлеміне баруға тырысады. Жазушының суреттеген ақиқат шындығын өзінше пайымдауға мүмкіндік алады. Адресат адресанттың таным әлемі мен тіл әлеміне бойлайды. Яғни, автор көркем мәтінді құруда оқырманға түсінікті жеткізудің жолдарын іздейді. Бұл жайында ғалым Н.Уәлидің пікіріне сүйенсек, «Автор өзінің санасындағы тілдік парадигмадан (вертикал түзуден) тілдік бірліктерді таңдап, талғай бастайды. Ой елегінен өткен бірліктер синтагмалық (көлбеу түзу бойынша) тізбекке түседі. Сөйтіп, автордың «нені айтсам?», «қалай айтсам?», «кімге айтсам?» деген мәтіндік құрылымға дейінгі ойша сөзі, яғни «коммуникацияның» бірінші кезеңі тілдік таңбалар арқылы объективтеніп, мәтінге, яғни екінші кезеңге – сөз актісінің бір бүтініне айналады, бірақ коммуникация аяқталмайды» (Уәли, 2007). деп ой білдіреді.

Ғалым Әзімжанова Г. «Көркем мәтін – коммуникация формасы, оған байланыс, белгі (код), меңгеру, тезаурус, дүниетаным, коммуниканттардың әлеуметтік, тарихи, ұлттық ерекшеліктері, интенцияның коммуникативті (прагматикалық қарым-қатынаста лаптарына сәйкес келуі жатады. Көркем мәтіннің ақпараттық мазмұндық және прагматикалық деңгейдегі экстралингвистикалық (когнитивті) аспектісі коммуниканттардың тілдік және әлеуметтік тәжірибесіне негізделеді, ақпараттық дүниетанымына және қатынасшылардың мақсатына сәйкес болады. Сөздің эстетикалық мәні оның сапасы ретінде сипатталады, ол мәтін жүйесінде лексикалық бірліктердің коммуникативті әлеует негізінде, тұтас бүтіннің бейнелі перспективасында, оның басқа элементтермен жан-жақты байланысында қалыптасады» деп тұжырымдайды (Әзімжанова, 2007). Бұдан біз қарым-қатынас стиліне қарай дискурстың көркем дискурс болып ажыратылатынын аңғарамыз. Мұны ғалым А.Н. Приходьконың дискурсты орта, қарым-қатынас режимі және қарым-қатынас стиліне қарай топтастырғанынан да байқауға болады (Приходько, 2007).

Профессор Ж. Манкеева психолінгвистиканы әр ұлтқа лайықты ұғымды қабылдау, тану, сезу, тұшыну, ақпаратты жеткізу, тарату қабілеттеріндегі өзгешеліктерді тілдік санада таңбалау деп көрсетсе, прагматиканы уақыт пен кеңістік контекстінде қоғамдағы тіл қызметінің тілді тұтынушының санасы мен әрекеті аясында қолданудың көрінісі деп тұжырымдайды (Манкеева, 2014). Яғни, коммуникативтік жағдаятқа байланысты (автор мен оқырман) көркем шығарма авторының оқырманға өз мақсатына сай ниетін көрсете отырып, әсер етуі дискурстық прагматика ұғымына саяды. Бұдан қандай да бір ұғымды қабылдап ой елегінен өткізуде *тілдік сана* термині қолданылатынын байқаймыз. Тілдік сананы И.А. Стернин тілдік бірліктердің семантикасы арқылы зерттеуге алынады десе, ал семантика номинациялау үдерісі мен коммуникация барысында ашылады деп көрсетеді (Стернин, 2002). Демек, тілдік санада тілдік ойлау әрекетімен қатар сөйлеушінің коммуникация барысындағы автоматты әрекеті де көрініс табады. Р.М. Шумарина пікіріне сәйкес, тілдік сана «мәтіннің, тілдік сана-сезімнің, одан кейін метатіл мен метамәтіннің пайда болуына тікелей ықпал етеді» (Шумарина, 2003).

Қазіргі уақытта бұл ұғымдар кеңінен рефлексивті лингвистика аясында зерттеліп жүр. Көркем дискурстағы мәтіннің, тілдік сана сезімнің жандануы, оқырман тарапынан қабылданып, интерпретациялануы *метатіл* және *метамәтін* түсініктерімен қатар келетінін аңғарамыз. Бұл ретте, Н.К. Рябцева мынадай анықтама береді: метатіл «метатілдің өзінен басқа тілге деген, оның ауызша, жазбаша, арнайы, әдеби және т.б. сөйлеу түрлерінде өзара байланысқан ойлау, сөйлеу-ойлау үдерістері мен біршама рәсімдерді қолдану секілді рефлексияның тілдік құралдар типі мен түрлерінен тұрады» (Рябцева, 2005). Анықтамаға сәйкес, метатілдің бір тілдік таңбаны екінші тілдік таңба көмегімен интерпретациялаудағы құрал ретінде сипатталғанын байқаймыз. Мысалы, Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» атты шығармасынан мына үзіндіні алайық: «Қораның бұрышын айнала бергенім сол еді, көзім есік алдындағы *тажалға* түсті. *Тажал деп отырғаным — сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл*». Автор *тажал* деген лингвистикалық таңбаға өзінің тарапынан түсініктеме беруде екінші қатардағы тілдік таңбалар көмегіне (сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл) жүгінген. Бұл ретте автордың ой елегінен өткен тілдік бірліктері (метатіл) мотоциклді *тажалға* теңей отырып, оның тек ескі сипатын беріп қана емес, оған деген өзінің жағымсыз көзқарасын аңғартуда оқырманның танымына бағытталған. Адресант метатілдік санасына сүйене отырып, көркемдеуіш құралдар сәтті пайдаланылғанын көре аламыз. Ал, оқырман өз кезегінде осы мәтінді қабылдап, интерпретациялауда тілдік санасында рефлекске түскен ескі мотоциклдің «тажал» сөзімен жағымсыз мәнде ассоциациялануында метатілдің маңыздылығы айқын көрінеді. Бұл жағдайда адресат санасында метатілдік рефлексия орын алады (тілдік ақпараттан бөлек, автордың эмоциясын, мотоциклге деген ішкі ызасын түсіну).

Бұл жайында ғалым Н.Б. Глотова «метатілдік рефлексияға» мынадай анықтама береді: «Метатілдік рефлексия өзінің дайындықсыз сөйлеу, интуитивті, бейнелі, поэтикалығымен ерекшелене тұрып, қарапайым адам санасында қалыптасқан әлем бейнесінің тілде көрініс табуы» (Глотова, 2003).

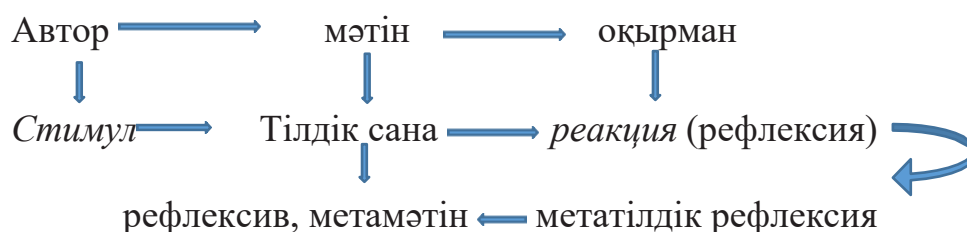
Метатілдік рефлексия функциялары жайлы зерттеулерді қарастыра келе, М.Р. Шумарина функцияларды жалпы үш топқа жіктейді: а) мәтіндік; б) дискурсивті; в) әлеуметтік (Шумарина, 2011). Мәтіндік функциялар мәтін құраудағы метатілдік айтылымдардың рөлімен анықталады; дискурсивті функциялар нақтылы коммуникативті жағдай мен оны реттеу амалдары негізінде көрінеді; әлеуметтік функциялар метатілдік қызметтің жеке тұлғаларға не күллі қоғамға тигізер әсеріне тиесілі. Метатілдік рефлексия терминін анықтауда ғалымдар екі басты мәселеге басымдылық танытады:

1) қарым-қатынас кезіндегі сәтсіздік немесе оның туу қаупін сезіну рефлексияның пайда болуына стимул бола алады (Хлебда, 1998; Булыгина, 2000);

2) тілдік тұлға рефлексия үдерісінде екі жақты рөл атқарады: сөйлеуші, яғни сөз авторы ретінде және де өзінің сөйлеу әрекетін бағалайтын сыншы ретінде (Булыгина, 2000).

Көркем дискурста автор үнемі оқырманына ақпаратты сәтті жеткізуді ойлап отырады десек, біздің мысалымыздағы *тажал* сөзіне берілген анықтама адресанттың бұл ұғымды адресаттың түсінудегі қауіпті сезіну барысында рефлексияның пайда болуына стимул болған бірлік ретінде қарастыра аламыз. Демек, автор коммуникация кезінде сәтсіздік орын алмас үшін метатілдік рефлексия үдерісінің субъектісіне айналды. Оқырман санасында да *тажал* сөзі жағымсыз мәндегі термин ретінде қабылданады. Сондай-ақ, ескі мотоциклдің «*тажал*» сөзімен ұштастырылуын адресат кейіпкер Қожаның өз анасын мотоцикл иесінен қызғануынан, оған деген теріс көзқарасынан туындаған ұғым деп түсіне алады. Аталған терминге қатысты өзінің білім қорындағы ақпаратқа жүгініп, оның ежелден келе жатқан негативті мәнде жұмсалатын бірлік екенімен сабақтастырады. Сонымен қатар, эксплицитті тілдік ақпараттан бөлек, автордың метатілдік бағалау әрекеті негізінде метатілдік қызметтің дискурсивті табиғаты көрінеді («тажал» сөзіне берілген авторлық анықтама). Яғни, бір ғана стимул *тажал* сөзі екі коммуникант (автор мен оқырман) арасында көркем дискурста санада реакцияға ұшырап, өз кезегінде метатілдік рефлексияны тудырып, рефлексивті

лингвистиканың объектісіне айналғанын байқаймыз. Бұл орайда, метатілдік рефлексия жоғарыда көрсетілген М.Р.Шумарина жіктемесіне сәйкес, мәтіндік және дискурсивті функцияны атқарып тұр. Стимул реакция (S R) сызбасы негізінде ассоциациялану арқылы концепт термині орын алса, бұл ұғым рефлексивті лингвистикада *рефлексив*, *метамәтін* терминімен сәйкес келеді. Бұл терминдер метатілдік сана жұмысының өнімі, нәтижесі ретінде сипатталады. Осы үдерісті сызба түрінде былай ұсынсақ болады:

2-сызба. Тілдік рефлексияның мәтінмен, дискурсмен арақатынасы

Көркем дискурстың рефлексивті лингвистикада көрінуін былайша сипаттасақ болады: автор мәтінді жазады және ол оқырманның танымына, түсінігіне бағыттала отырып, тілдік санасында реакцияға түседі (оқырманның аялық білімімен сәйкеседі); Тілдік санаға әсер еткен автор тарапынан берілген стимул сөздер (таңбалар) рефлексия барысында адресаттың метатілдік рефлексия жасауына мүмкіндік береді; осының нәтижесінде пайда болған өнім *рефлексив* немесе *метамәтін* деп аталады.

Ал тілдік тұлғаның рефлексия үдерісінде екі жақты рөл атқаратынын аталған шығарманың төмендегі бірліктерінен аңғара аламыз:

«Жанар, сені сағындым,
Келші, келші тезірек
Жатпай-тұрмай ойлаймын,
Іші-баурым елжіреп.

Бірнеше қайталап оқимын, *жаман шықпаған тәрізді. Мүмкін, көркемдігі пәлендей жүйрік бола қоймас, бірақ шындық бар, сезім бар.* Әлде көптен қолыма қалам ұстамағандықтан, кеудем жырға толып кеткен бе, әлде Жанарға деген сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түрі осы болды ма, шүпілдеген екі бет өлеңді тапжылмастан, ешбір қиналыссыз жазып тастадым. *Өте-мөте сәтті шыққаны* соңғы қорытынды шумағы болды:

Жанар, сендей жан тумас,
Туса, туар, артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Сағынышым айтылмас».

Автор кейіпкер Қожаның Жанарға арнап шығарған өлеңі жайында өз көзқарасын білдіру арқылы өз ойына баға беріп тұр (Соқпақбаев, 2005). Мұнда авторға стимул болған өлең жолдары автордың тілдік санасында рефлекске түсіп, адресант өзіне сыншы ретінде оң бағалауыштық сипатта пікір білдірді (жаман шықпаған тәрізді; шындық бар, сезім бар), осы ойды жеткізуде қолданылған тілдік құралдар рефлексив (мәнмәтін) ретінде жұмсалады. Бағалауыштық және интерпретативті компоненттер аутодиалог арқылы көрініс бергенін байқауға болады.

Сонымен қатар, туындыдан автордың ішкі ойын беретін сөйлемдерді де аңғаруға болады: «Әрине, мен бұл повесті ойдан шығарып немесе басқа біреу туралы жазып отырсам, онда тағы қанша жазарымды, оның немен тынарын да күні ілгері тұспалдап білген болар едім ғой. Менің қазіргі мүмкіндігім ондай емес. Өз басымнан кешкен оқиғаларды тізбектеп отырған хатшы тәріздімін. *Бірақ сол іркес-тіркес оқиғаларды біріне бірін*

қалай болса, солай матап, жапсыра бергенмен, ол көркем шығарма бола ма. Әрине, болмайды. Сыншылар айтатындай, оны жазушылық електен өткізіп өңдеуім, сұрыптауым, бір желінің бойына маржандай етіп тізе білуім қажет. Творчестволық еңбектің осы нәзік жақтары менің қолымнан келіп жатыр ма, келмей жатыр ма? Құрметті оқушымыды жалықтырып жіберген жоқпын ба, неғұрлым ілгерілей түскен сайын, мені осы жай қатты толқытып, жүрексіндіреді» (Соқпақбаев, 2005). Бұл мысалдан біздің жоғарыда атап көрсеткен көркем туындыға тән ерекшелік ретінде автордың тілдік бірліктерді орынсыз алмай, оны таңдап, өңдейтінін автордың өзі растайды (авторлық модальдылық, авторлық бағалау категориялары). Сонымен қатар, қаламгердің шығармаға қатынасын білдіретін таңбалар автор интенциясы терминімен астасады. Бұл таңбалар арқылы оқырман қаламгердің түпкі ойына бойлай алады. Яғни, адресант тек коммуникативтік ниетін ғана емес, оқырманның да эмоционалды күйіне алаңдаған жағдайын аңғартады. Демек, екі коммуникант арасында көркем туынды арқылы дискурстық жүйе орнап, зерттеу объектісі арқылы субъектінің танымына жол ашатын, оның санасында әрекеттесетін ақпараттар легі, қорытылған ойдың сөзде көрінуі рефлексия ұғымымен анықталып, рефлексияның дискурстық жүйемен арақатынасы көрініс береді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, тілдік рефлексия тілдік санада орын алған реакцияның тілдік таңба арқылы бейнеленіп, жеке тұлғаның ішкі пікірімен үндесетін үдеріс. Тілдік және бағалау рефлексиясы тілдік бірліктер (рефлексивтер) арқылы мәтінде көрінеді. Мәтін адресат танымына бағытталған, дискурста жанданатын, коммуниканттардың бір-біріне әсерін білдіретін коммуникация өнімі, дискурс бірлігі. Мәтіндегі автордың эмоциялары мен сезімдерін айшықтайтын ақпаратты адресаттың қабылдап, оны интерпретациялауында дискурстық жүйе түзіледі. Осылайша, адресат автор санасындағы танымын өз санасында қайта түзеді, автордың танымына бойлауда қолданылатын тілдік бірліктері *метатіл* және *метамәтін* ұғымдарымен сәйкеседі. Ал, бұл ұғымдар өз кезегінде санада рефлекске ұшырап, рефлексия үдерісінің негізіндегі ақпаратты жеткізудегі тілдік құралдар болып саналады. Рефлексияны сана компоненті деп қарастырсақ, санадағы рефлексияның дискурста дискурстық бірлік арқылы ұғынылатынын көреміз. Бұл ретте, тілдік тұлғаның таным әлемі, көркемдік әлемі, жеке тіл әлемі аталған ұғымдардың аясында жан-жақты ашылып, пәнаралық сипатта зерттелуі өзге бағыттағы ізденістерге негіз болады деп топшылаймыз.

Авторлардың қосқан үлесі. *Сыдық Перизат* – тұжырымдаманы құру, әдебиетпен, қолжазба мәтінімен жұмыс. *Садирова Күлзат* – зерттеу нәтижелерін талдау және синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Әзімжанова Г. (2007) Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: филол. ғыл. док. ... дисс автореф. – Алматы, 2007.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. - 447 с.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Стихийная лингвистика (folk linguistics) // Русский язык сегодня. – 2000. – №1. – С. 9-18.
4. Ван Дейк Т.А., Кинч В. (1988) Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М., 1988. – С. 165-175.
5. Ван Дейк Т.А. (1989) Язык. Познание. Коммуникация. – М, 1989. – 312с.
6. Вепрева И.Т. (2005) Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. – М., 2005. 384 с.
7. Глотова Н.Б. (2003) Семантизация мотивированных слов носителями языка: дисс. к. филол. н. – Кемерово, 2003. – 184 с.
8. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 285 с.
9. Исмаилова Ж.А. Текст и дискурс в современной лингвистической парадигме // Наука и образование Южного Казахстана. Серия гуманитарные науки. – 2006. – № 6 (55). – С. 69-71.
10. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: КомКнига, 2006. – 284 с.

11. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
12. Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша). – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015, 47 б.
13. Кожина М.Н. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – Москва: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
14. Кубрякова Е.С. Слово в дискурсе (новые подходы к его анализу) // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сб. науч.трудов. – Рязань, 2002. - С. 7-11.
15. Қалиұлы Б. Дискурс және оның тілдік белгілері «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. - Ақтөбе, 2011, 10 б.
16. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М.: «Гнозис», 2003. – 280 с.
17. Манкеева Ж.А. Лингвостилистика – тілдік тұлғаны танудың басты көзі. Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 380 б.
18. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. Оқу құралы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 144 б.
19. Мухамадиев Х.С. Русский язык: учеб.пособие по научному стилю. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 147 с.
20. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. – М., 2005. – 640 с.
21. Садирова К. Дискурсология мәселелері. - Ақтөбе, «Колибри», 2019. - 56 б.
22. Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание // С любовью к языку. – Москва-Воронеж, 2002. – С. 44-51.
23. Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа. - Алматы, Қазақпарат, 2005.
24. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. - Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
25. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы ... авторефераты. – Алматы, 2007.- 56 б.
26. Хлебда В. Шесть соображений по вопросу о языковом самосознании // Русистика: Лингвистич. парадигма конца XX века. – СПб., 1998. – С. 62-67.
27. Шумарина М.Р. Язык в зеркале художественного текста (метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы). – М.: Флинта, 2011. – 328 с.

References

1. Azimzhanova G. Kazakh korkem proza matininin pragmatikalık aleueti [Pragmatic potential of the Kazakh literary prose text]. Dissertation of the Doctor of Philology (Almaty, 2007). [in Kazakh]
2. Benveniste E. Obshhaja lingvistika [General Linguistics]. Translated from the French (Progress, Moscow, 1974, 447 p.). [in Russian]
3. Bulygina T.V., Shmelev A.D. Stihijnaja lingvistika (folk linguistics) // Russkij jazyk segodnja. – М., 2000. – №1. – С. 9-18. [in Russian]
4. Van Dyke T.A., Kinch V. Strategii ponimaniya svjaznogo teksta [Strategies for understanding a coherent text], Novoe v zarubezhnoj lingvistike [New in foreign linguistics]. Is. XXIII. Moscow, 1988. P. 165-175. [in Russian]
5. Van Dyke T.A. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication] (Moscow, 1989, 312 p.).
6. Vepreva I.T. Jazykovaja refleksija v postsovetSKUju jepohu [Linguistic reflection in the post-Soviet era] (Moscow, 2005, 384 p.). [in Russian]
7. Glotova N.B. Semantizacija motivirovannyh slov nositeljami jazyka [Semantics of motivated words by native speakers]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Kemerovo, 2003, 184 p.). [in Russian]
8. Dolinin K.A. Interpretacija teksta [Interpretation of the text] (Prosveshhenie, Moscow, 1988, 285 p.). [in Russian]
9. Ismailova Zh.A. Tekst i diskurs v sovremennoj lingvisticheskoj paradigme [Text and discourse in the modern linguistic paradigm], Nauka i obrazovanie Juzhnogo Kazahstana. Serija gumanitarnye nauki [Science and education of South Kazakhstan. The Humanities series], 6 (55), 69-71 (2006). [in Russian]

10. Issers O.S. Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi [Communicative strategies and tactics of Russian speech] (KomKniga, Moscow, 2006, 284 p.).
11. Karasik V.I. Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] (Gnosis, Moscow, 2004, 390 p.). [in Russian]
12. Kenzhekanova K. K. Sajasi diskurstyn pragmalingvistikalık zhane kognitivtik komponentteri (kazak tilindegi merzimdi basylymdar materialdary boıynsha) [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials of periodicals in the Kazakh language)] (Al-Farabi KazNU, Almaty, 2015, 47 p.). [in Kazakh]
13. Kozhina M.N. Stilisticheskij jenciklopedicheskij slovar' russkogo jazyka [Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language] (Flinta: Nauka, Moscow, 2003, 696 p.). [in Russian]
14. Kubryakova E.S. Slovo v diskurse (novye podhody k ego analizu) [The word in discourse (new approaches to its analysis)], Tekst i diskurs: tradicionnyj i kognitivno-funkcional'nyj aspekty issledovanija [Text and discourse: traditional and cognitive-functional aspects of research: collection of scientific papers] (Ryazan, 2002, P. 7-11). [in Russian]
15. Kaliuly B. Diskurs zhane onyn tildik belgileri «Diskurs teorijasynyn ozekti maseleleri» halykaralyk gylymi konferenciya materialdarynyn zhinagy [Discourse and its linguistic features collection of materials of the international scientific conference "actual problems of discourse theory"] (Aktobe, 2011, 10 p.). [in Kazakh]
16. Makarov M. L. Osnovy teorii diskursa [Fundamentals of discourse theory] ("Gnosis", Moscow, 2003, 280 p.). [in Russian]
17. Mankeeva Zh.A. Lingvostilistika – tildik tulgany tanudyn basty kozi. Turkitanu men kazak filologijasynyn damuy: gylymi mura zhane galym fenomeni Linguostilistics is the main source of linguistic personality recognition. Development of Turkic studies and Kazakh philology: scientific heritage and the phenomenon of scientists (Eltanym publishing house, Almaty, 2014, 380 p.). [in Russian]
18. Momynova B. Tildegi zhana bagyttar men tiptik katynastar [New directions and typical relations in the language]. Study guide («Arys», Almaty, 2009, 144 p.). [in Kazakh]
19. Mukhamadiev H.S. Russkij jazyk: ucheb.posobie po nauchnomu stilju [Russian language: studies.a handbook of scientific style] (Kazakh University, Almaty, 2004, 147 p.). [in Russian]
20. Ryabtseva N.K. Jazyk i estestvennyj intellekt [Language and natural intelligence] (Moscow, 2005, 640 p.). [in Russian]
21. Sadirova K. Diskursologija maseleleri [Problems of discurology] ("Kolibri", Aktobe «Колибри», 2019, 56 p.). [in Kazakh]
22. Sternin I.A. Kommunikativnoe i kognitivnoe soznanie [Communicative and cognitive consciousness], S ljubov'ju k jazyku [With a love of language] (Moscow-Voronezh, 2002, P.44-51). [in Russian]
23. Sokpakbaev B. Menin atym Kozha [My Name Is Kozha] (Kazakparat, Almaty, 2005, 56 p.). [in Kazakh]
24. Suleimenova E.D. Ponjatie smysla v sovremennoj lingvistike The concept of meaning in modern linguistics (Mektep, Alma-Ata, 1989, 160 p.). [in Russian]
25. Uali N. Kazak soz mädenietinin teorijalyk negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology (Almaty, 2007, 56 p.).
26. Khlebda V. Shest' soobrazhenij po voprosu o jazykovom samosoznanii [Six considerations on the issue of linguistic identity], Rusistika: Lingvisticheskaja paradigma konca XX veka [The linguistic paradigm of the late twentieth century] (SPb., 1998, P. 62-67). [in Russian]
27. Shumarina M.R. Jazyk v zerkale hudozhestvennogo teksta (metajazykovaja refleksija v proizvedenijah russkoj prozy) [Language in the mirror of a literary text (metalanguage reflection in works of Russian prose)] (Flinta, Moscow, 2011, 328 p.). [in Russian]

П.С.Сыдық, К.К.Садирова

Ақтөбінский региональный университет им.К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

Соотношение языковой рефлексии с дискурсом и текстом

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы соотношения языковой рефлексии с дискурсом и текстом, а также отражения процесса рефлексии в тексте и его места в лингвистике. С появлением когнитивизма возросла важность изучения понятия языковой рефлексии, ее междисциплинарного характера, языковых единиц с точки зрения ментального аспекта.

В то время как дискурс определяет единство слова и мысли как способ представления, осмысления Вселенной, текст является единицей дискурса, которая передается языковым кодом как результат познавательной деятельности. Выявляется реакция в сознании читателя на восприятие информации в тексте, переходящая в процесс рефлексии при анализе языковых единиц, ставших для него стимулами, и это исследуется в сочетании с понятием языковой рефлексии. В связи с этим дается определение терминов «языковой код» и «когнитивный код», приводятся примеры.

Для определения соотношения текста и дискурса с языковой рефлексией были взяты выдержки из произведения Б. Сокпакабаева «Меня зовут Кожа». В статье использованы методы анализа, синтеза, описания и моделирования, за основу взяты труды ученых, рассматривающих когнитивную природу дискурса в рамках междисциплинарной области науки.

Ключевые слова: дискурс, языковой код, когнитивный код, текст, языковая рефлексия, художественный дискурс, рефлексив.

P.S.Sydyk, K.K.Sadirova

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

The relationship of linguistic reflection with discourse and text

Abstract. This article examines the relationship of linguistic reflection with discourse and text, as well as the reflection of the process of reflection in the text and its place in linguistics. With the advent of cognitivism, the importance of studying the concept of linguistic reflection, its interdisciplinary nature, and linguistic units from the point of view of the mental aspect has increased.

While discourse defines the unity of word and thought as a way of representing and comprehending the universe, text is a unit of discourse that is transmitted by the language code as a result of cognitive activity. The reaction in the reader's mind to the perception of information in the text is revealed, which turns into a process of reflection in the analysis of linguistic units that have become stimuli for him, and this is investigated in combination with the concept of linguistic reflection. In this regard, the terms "language code" and "cognitive code" are defined, and examples are given.

To determine the correlation of text and discourse with linguistic reflection, excerpts from B. Sokpakbayev's work "My name is Kozha" were taken. The article uses methods of analysis, synthesis, description and modeling, based on the works of scientists considering the cognitive nature of discourse within the interdisciplinary field of science.

Keywords: discourse, language code, cognitive code, text, language reflection, artistic discourse, reflexive.

Авторлар туралы мәлімет:

Сыдық П.С. – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Садирова К.К. – ф. ф. д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Sydyk P.S. – Ph.D. student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Sadirova K.K. – Doctor of philological sciences, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).